

УДК 528.9+94(477)

Ростислав Сосса

доктор географічних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, завідувач кафедри картографії та геопросторового моделювання Національного університету «Львівська політехніка»

e-mail: sossaua@gmail.com

ПЕРШІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ПОДІЛОМ*

Перші карти українських земель з політико-адміністративним поділом. Розглянуто перші карти українських земель із зображенням політико-адміністративного розмежування. Проведено докладний аналіз територіального розмежування українських земель на картах в атласах А. Ортелія і Ґ. Меркатора. Виявлено численні неточності у проходженні кордонів і меж, у назвах адміністративних одиниць. Звернено увагу на способи зображення кордонів й адміністративних меж.

Ключові слова: *стародавні карти, XVI ст., українські землі, політико-адміністративний поділ.*

Перші відомі карти не містять зображень жодних політичних кордонів і адміністративних меж. На цих картах спочатку показували просторове розселення народів у вигляді підпису їх назви на відповідній території. Так, на відомій римській дорожній Певтінґеровій карті (Tabula Peutingeriana; IV ст.) у периферійних місцях розміщені підписи назв сусідніх народів, серед яких значаться венеди-сармати, що їх прийнято вважати предками слов'ян. Локалізацію розселення праслов'янських і слов'янських народів, що населяли українські землі, відображено на численних ранньосередньовічних картах – продуктах християнської та ісламської картографії. Інформація про ці народи є також у текстових матеріалах до окремих карт[1].

*Скорочений варіант статті опубліковано в Polish Cartographical Review. – Vol. 51. – 2019. – no. 1. – Pp. 29–37.

[1] *Чекин Л.С.* Картография христианского средневековья VIII-XIII вв.: тексты, пер., коммент. – М.: Изд. фирма «Восточная литература»; РАН, 1999. – 366 с.: ил. – (Древнейшие источники по истории Вост. Европы); *Крюков В.Г.* Ал-Хуварізмі про «Сарматію – землю бурджанів» та сусідні з нею «країни»: монографія. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 540 с.; 2 іл. [Араб. математик, астроном, географ та історик Абу Джафар Мухаммад Ібн Муса ал-Хуварізмі ал-Куртуббулі ал-Маджусі (близько 780 – після 847; відомий на пострадянському просторі під прізвищем *аль-Хорезмі*; прізвище *ал-Хуварізмі* транслітеровано з араб.) є автором видатного твору

Поступово на картах появляється і назва «Русь» у різних транскрипціях. Уперше напис «Русь» («ар-Русіййа») з’явився на картах світу (1154, 1192 рр.) арабського географа Абу ‘Абдаллаг Мухамма ібн ‘Абдаллаг ібн Ідріс аш-Шеріф ал-Ідрісі ал-Хаммуді ал-Хасані (1099-1164), який працював на Сіцілії при дворі норманського короля Рожера II. З кінця XII-XIII ст. ця назва з’являється на картах так званої християнської картографії: у формі «Russia» – Солійська карта (відома ще як “карта Генріха Майнцського”; кін. XII-поч. XIII ст.); «Rusia» – Ісландська карта (сер. XIII ст.); «Russia» – карта Джона Уоллінґфордського (сер. XIII ст.); «Rucia regio» («Країна Русь») – Ебсторфська карта (XIII ст.); «Rusia» – Герефордська карта (бл. 1300 р.)[2].

На карті світу Фра-Мауро 1459 р. – найвищому досягненні християнської картографії – уперше підписано локальну географічну назву регіону «Rossia Rossa» («Червона Русь») в Галичині.

Політико-адміністративні карти у вигляді друкованих карт держав і карт окремих адміністративних одиниць появляються в Європі у XVI та XVII ст., а в XVIII ст. вони набувають ще більшого поширення. Тогочасні карти друкували, як правило, в одну (чорну) фарбу і тому для наочності передачі інформації їх розмальовували вручну акварельними фарбами або забарвлювували всю територію політичної чи адміністративної одиниці, або наносили вздовж державного кордону чи адміністративної межі подвійний кольоровий кант (для кожної одиниці – свій колір).

З кінця XIV ст. на розвиток європейської картографії значний вплив мали винахід гравіювання та друку і поява й поширення в Європі праці «Географія» К. Птолемея. Розвій картографування у Центральній Європі визначила карта Німеччини та сусідніх країн кардинала Ніколи з Кузи (1401-1464), укладена приблизно у 1455-1460 рр. Її суттєво уточнили та доповнили (особливо річкову мережу польсько-литовської частини карти) Бернард Ваповський (1470-1535) і Марк Беневентано (бл. 1465-1524) для римських видань «Географії» К. Птолемея 1507 і 1508 років. «Сучасна карта Польщі, Угорщини, Богемії, Німеччини, Русі, Литви» («Tabvla · Moderna · Polonie · Vngarie · Boemie · Germanie · Rvssie · Lithvanie») цих авторів[3], видана у масштабі близько 1:3 700 000, є першою друкованою картою із назвами «Польща», «Литва» у заголовку.

«Книга картини Землі», у якому в табл. і описах подано інф. про координати геогр. об’єктів відомої на той час заселеної частини Землі. Книга, що є доопрацюванням найвідомішого картогр. твору давньогрецького періоду «Географія» К. Птолемея, була доповнена чотирма картами].

[2] *Чекин Л.С.* Картография …

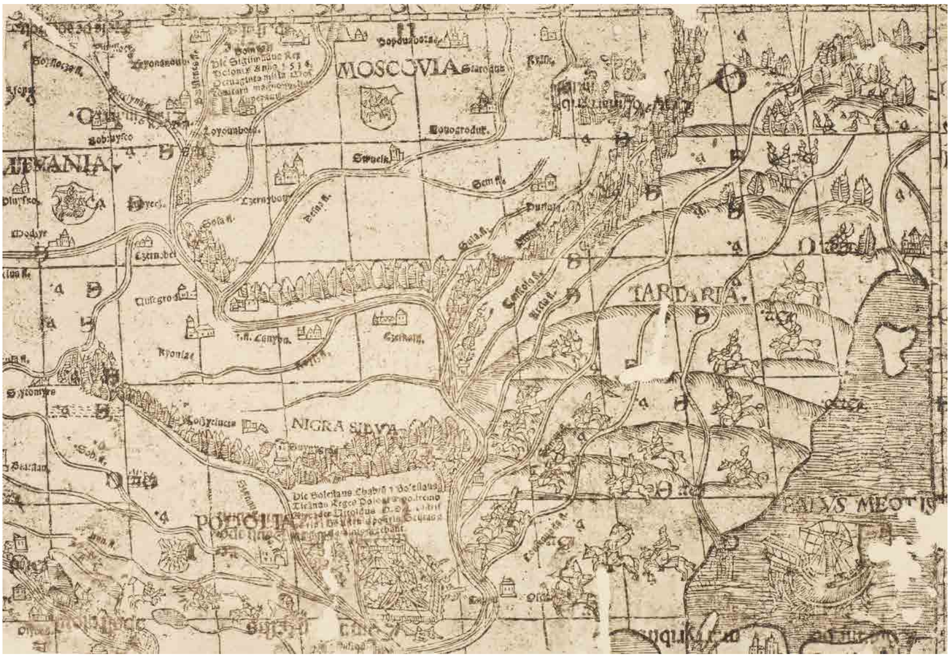
[3] *Kozica K.* Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego: [Katalog wystawy] / K. Kozica, J. Pezda; Wydawca i odpowiedz. red. T. Niewodniczański. – Warszawa: Adencja Reklamowo-Wydawnicza Arkadiusz Grzegorczyk, 2002. –T. 2. – S. 18-19.

На території України показано значну кількість не відображуваних раніше населених пунктів, уперше підписано назву історико-географічної області України «Поділля» («Podolia»), подано топонім «Перекопська Татарія» («Tartaria Precopiensis»). На карті зазначено два підписи «Русь» («Rvssia»), які розміщені поряд з показаними на карті містами Холм і Стрий. Локалізація підписів «Русь» дає всі підстави стверджувати, що автори мали на увазі Руське воєводство у складі Польського королівства (створене 1434 р.), оскільки конфігурація території воєводства з врахуванням вклинення у центральній частині зі сходу території Белзького воєводства (створене 1462 р.) якраз і вимагала такого подвійного розміщення назви. До того ж, розміщенню одного підпису «Русь» по центру заважав нанесений на карті рисунком великий масив лісу. Підписом «Поділля» відповідно позначено територію Подільського воєводства (створене 1434 р.)[4]. Винесення назви «Русь» у заголовок може свідчити про історичну пам'ять щодо існування раніше потужного державного утворення Русь, тим більше, що після монголо-татарської навали центр Русі зміщується з Києва до Галицько-Волинського князівства-держави. Разом з тим слід зазначити, що тоді картографи особливо не переймалися, яким шрифтом підписані ті чи інші назви адміністративних одиниць і державних утворень.

Найвидатнішими картографічними працями польського картографа Б. Ваповського стали три карти, видані у Кракові, – «Польща» (1526 р.), «Південна Сарматія» (1526, 1528 рр.) і «Північна Сарматія» (1526 р.), які майже два століття використовувались для створення карт на територію тогочасної Польщі. На карті «Південна Сарматія», як встановив польський вчений С. Петкевич, автор рисунком щільно розміщених в один чи два ряди дерев показав кордони, а подекуди – й адміністративні межі. У випадку проходження кордону по гірським хребтам він зображений умовним позначенням схематичного рисунку гірських вершин[5] (мал. 1). Загалом Корона на карті «Південна Сарматія» досить добре обмежована із сусідніми державами, виділено також політичні одиниці Русь (Червона), Волинь, Поділля. Проте в південно-східній частині

[4] Як відомо, з середини XIV ст. землі Галичини та Зах. Поділля були загарбані Польщею. З поширенням на ці тер. польс. права було впроваджено відпов. адмін. поділ (воєводства – землі – повіти – староства). У 1434 р. тут було створено Руське та Подільське воєводства. До складу першого входили Львівська, Перемиська, Галицька, Холмська та Сяноцька землі, у складі другого були Червоногородський, Кам'янецький і Летичівський повіти. 1462 р. було створено найменше за площею на укр. землях Белзьке воєводство. Докл. див.: *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування; у 2 ч. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2009. — Ч. 1. – 364 с.

[5] *Pietkiewicz S.* Mapa Polski – „milionówka" Bernarda Wapowskiego (1526) // Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. – Warszawa: PWN, 1980. – Seria C, z. 24. – S. 37-62; *Rutkowski H.* Polska na wybranych mapach z pierwszej połowy XVI wieku // Dawna mapa żródlem wiedzy o świecie. – Warszawa: IHN PAN, 2008. – S. 221-233. – (Z Dziejow Kartografii. T. XIV).

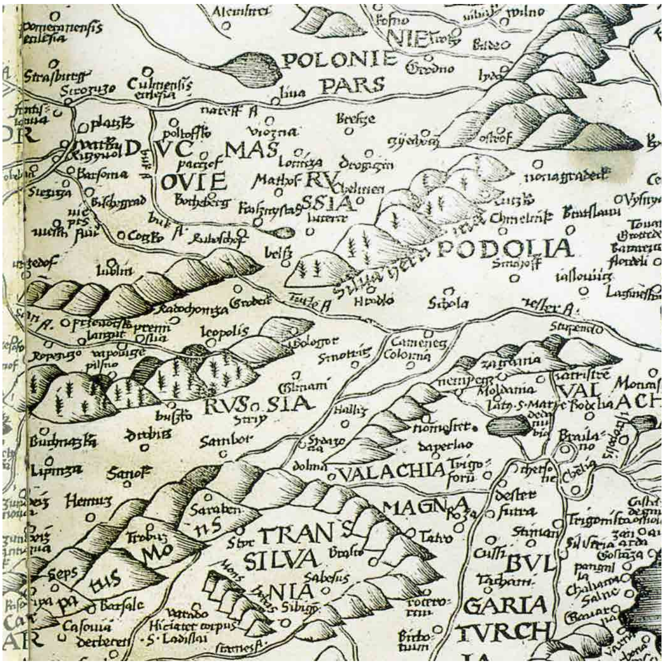

Мал. 1. Фрагмент карти «Південна Сарматія» Б. Ваповського (1526)

карти відмічаємо низку неточностей. Так кордон між Великим князівством Литовським і Московською державою на українських землях проходить по Дніпру (вздовж русла Дніпра на лівому березі з півночі до Запорожжя зображений щільний ряд дерев), хоча в дійсності кордон проходив далеко східніше. Відповідно невірно розмежовано території Московської держави та Кримського ханату – кордон від Дніпра проходить у північно-східному напрямку спочатку по річці Псел, пізніше – по річці Ворскла. Зазначимо відмежовану від Великого князівства Литовського двома рядами дерев, що містять підпис назви «Чорний ліс» («NIGRA SILVA») територію Дикого поля (Запорожжя). Політичне й адміністративне розмежування, показане на карті Б. Ваповського, пізніше Ґ. Меркатор використав для створення своєї карти Європи.

Карту М. Беневентано / Б. Ваповського переопрацював відомий німецький географ-реформатор, один із когорти видатних представників європейської картографії початку XVI ст. Мартін Вальдзеемюллер (1472/75-1518/22). Карта масштабу близько 1:3 600 000 під назвою «Tabvla · Moderna · Sarmatie · Evr · Sive · Hvngarie · Polonie · Rvssie · Prvssie · et · Valachie» («Сучасна карта Європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Русі, Пруссії і Волощини») була вміщена як сьома сучасна карта у страсбурзькому виданні 1513 р. «Географії» К. Птолемея. Вона також мала дві назви «Русь» та напис «Поділля»[6] (мал. 2). Анало-

[6] *Kozica K.* Imago ... – S. 19-20; *Senieji* Lietuvos žemėlapiai iš Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinių. – Vilnius: VAGA, 1999. – I aplankas / Iš Joachimo Lelewelio ir kitų rinkinių. – № 4.

Мал. 2. Фрагмент «Сучасної карти Європейської Сарматії …» М. Вальдзеемюллера (1513)

гічні підписи, а також слово «Русь» у заголовку містила карта Лоренца Фріза (1525, 1541 рр.), що була створена на основі карти М. Вальдзеемюллера у дещо більшому масштабі, але біднішого змісту[7].

Перероблена карта М. Беневентано / Б. Ваповського «Сучасна карта Польщі, …» італійськими видавцями середини XVI ст. повторювала два підписи «Русь», назви «Поділля» і «Перекопська Татарія», що видно на відповідних картах Антоніо Саламанки (1548 р.), Феррандо Бертеллі (1562 р.), Джованні Антоніо Ремондіні (близько 1560 р.)[8].

У контексті збільшення на картах кількості підписів назв регіонів українських земель хронологічно слід згадати про карту «Polonia et Vngaria, XV · Nova Tabvla» («Нову карту Польщі та Угорщини») масштабу близько 1:4 800 000 німецького гуманіста та космографа Себастьяна Мюнстера (1488-1578), що вперше увійшла до базельського видання «Географії» К. Птолемея 1540 р. На карті без відображення кордонів і адміністративних меж на території сучасної України великими буквами підписано «Rvssia» («Русь»), «Podolia» («Поділля»), «Bessrabia» («Бессарабія»), «Tartaria minor» («Мала Татарія»), «Tartaria Precopien» («Перекопська Татарія»); малими буквами – «Volhinia» («Волинь»), «Codimia» («Кодимія»), «Pokutze» («Покуття»). Назву «Русь» вжито один раз на території Руського воєводства. Дана карта у 1541-1552 рр.

[7] *Kozica K.* Imago ... – S. 21; *Вавричин М.Г.* Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М.Г. Вавричин, Я.Р. Дашкевич, У.Р. Кришталович. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – С. 22-25.

[8] *Kozica K.* Imago ...– S. 21.

публікувалась у п'яти виданнях «Географії» К. Птолемея латинською мовою, а у 1544-1578 рр. – у декількох десятках видань «Космографії» С. Мюнстера різними мовами. У німецькомовних виданнях вона виходила під назвою «Landtafel des Ungerlands / Polands / Rüſſen / Littav / Walachei und Bulgarei» («Карта Угорщини, Польщі, Русі, Литви, Волощини і Болгарії»)[9].

Назви регіонів на українських землях подано також на двоаркушевій карті Польського королівства та сусідніх країн («Il disegno de geografia moderna del Regno di Polonia, e parte del Ducado di Moscouia, ...») італійського картографа та космографа з Венеції Джакомо Ґастальді (бл. 1500-1566), яку було видано у 1562 р. масштабом близько 1:2 200 000. На цій карті, а також на пізніших її публікаціях венеційського видавця Паоло Форлані (1567, 1568 рр.) є підписи «Volinia» («Волинь»), «Rvssia» («Русь»), «Podolia» («Поділля»), «Pozcvze» («Покуття»), «Codimia» («Кодимія»), «Cabardi» («Кабардія»), «Cvmani» («Куманія»), «Tartaria Precopien» («Перекопська Татарія»), «Gazaria» («Хозарія»)[10]. Деякі з цих назв є і на карті Московії «Déſcriptioné dé la Moſcouia …» Дж. Ґастальді 1550 р.

З середини XVI ст. на картах починають доволі схематично показувати спеціальними умовними позначеннями кордони держав. На картах Московії А. Віда, З. Гербенштайна, К. Дженкінсона штриховим умовним знаком схематично зображено кордон між Литвою і Татарією.

Територіальне розмежування на українських землях привичним нині для нас штриховим лінійним умовним знаком уперше було відображено на стінній карті Європи видатного голландського картографа, географа та математика Ґерарда Меркатора (1512-1594), яку він видав у 1554 р. на 15-ти аркушах масштабом близько 1:4 300 000 (по 5 аркушів у 3 ряди, загальний розмір 132×159 см). Для укладання політико-адміністративного розмежування було використано карту «Південна Сарматія» Б. Ваповського з внесенням певних коректив. Карта Ґ. Меркатора відіграла в подальшому велику роль у картографуванні території Європи. Інформація про карту відома сучасникам завдяки копіям з вроцлавського примірника карти (пропав у 1944 р.)[11], а також завдяки так званому атласу Європи Ґ. Меркатора (бл. 1570 р.), придбаному Британською бібліотекою у 1997 р., що містив дев'ять аркушів, взятих зі стінної карти 1554 року. 1572 р. побачило світ друге (доповнене та виправлене головним чином у частині Північної Європи та на території сучасної Росії) видання карти Європи[12].

---

[9] *Ibid*. – S. 24-25; *Вавричин М.Г.* Україна на … – С. 42-43.

[10] *Kozica K.* Imago ... – S. 22-23; *Senieji* Lietuvos … – № 5.

[11] Див. докл.: *Kozica K.* Wrocławski – przedwojenny – egzemplarz mapy Europy Gerarda Mercatora (1554) // Dawne mapy jako żródła w badaniach geograficznych i historycznych. – T. 18. – Warszawa, 2014. – S. 111-119. („Z Dziejów Kartografii").

[12] За даними К. Козіци, донині збереглось три прим. другого вид. карти Європи Ґ. Меркатора.

На сторінках 63-64[13] і 93-94[14] вищезгаданого атласу Ґ. Меркатора 1570 р. умовним знаком пунктирної лінії у вигляді крапок виділено політико-адміністративні території. Так, на с. 64 показано «Русь» («Ruſſia») і «Волинь» («Volhinia»), що виділені та підписані аналогічно як «Польща» («Polonia»), «Мазовія» («Maſouia»). У південній частині на території Русі розміщено назву «Pokucze» («Покуття»). Південний кордон Корони, який проходить по Карпатах, Ґ. Меркатор зобразив, аналогічно як і на карті Б. Ваповського, рисунком смуги гірських вершин. На сторінках 93-94 відображено всю територію сучасної України. Підписано та обмежовано Русь і Волинь, зображення яких дублюється зі с. 64, а також «Поділля» («Podolia»). Територію останнього розміщено між притокою Дністра, на якій розташоване містечко Бучач, на заході; Амадоцьким озером, верхів'ями річок Случ і Тетерів – на півночі; річкою Синя Вода (нині – Синюха) – на північному сході та сході; рікою Дністер і побережжям Чорного моря – на півдні. Північніше та східніше Волині та Поділля показана Литва («Lituania»). На сході територія Литви межує з Новгород-Сіверським князівством («Sewera prouincia»), територія якого без позначення межі змикається з Московським князівством («Moſcouia ducatus»). На півдні лівобережжя Дніпра показана Татарія («Tartaria»), а на Кримському півострові, крім того, розміщено підпис «Taurica» («Таврика»).

Слід зазначити, що кордон між Великим князівством Литовським і Московською державою північніше гирла річки Псел Ґ. Меркатор показав східніше русла Дніпра, виправивши неточність Б. Ваповського, в якого кордон проходив по Дніпру. Однак вслід за Б. Ваповським кордон між Московським царством і Кримським ханатом Ґ. Меркатор помилково зображає від Дніпра по річці Псел, а дальше по річці Сейм. Також на карті уточнено проходження кордону між Московським князівством і Кримським ханатом у північній частині.

Для відображення державних кордонів і меж воєводств Ґ. Меркатор використовує один умовний знак – лінію з крапок. Важливо, що ця лінія подана і вздовж річок, даючи таким чином цілісне наочне зображення територій політико-адміністративних утворень.

На час створення карти Європи Ґ. Меркатором, як відомо, Русь (у даному випадку в значенні Руського воєводства) і Західне Поділля перебували у складі Польського королівства; Волинь, Східне Поділля, Київщина – у складі Великого князівства Литовського, а Чернігівське та Сіверське князівства з 1503 р. відійшли до Московської держави (Любецький повіт у 1508 р. був повернутий Київському воєводству Великого князівства Литовського). Виділені Ґ. Меркатором на українських землях Русь, Волинь, Поділля можна трактувати також як істо-

[13] http://www.bl.uk/onlinegallery/ttp/mercator/accessible/images/page62full.jpg
[14] http://www.bl.uk/onlinegallery/ttp/mercator/accessible/pages93and94.html

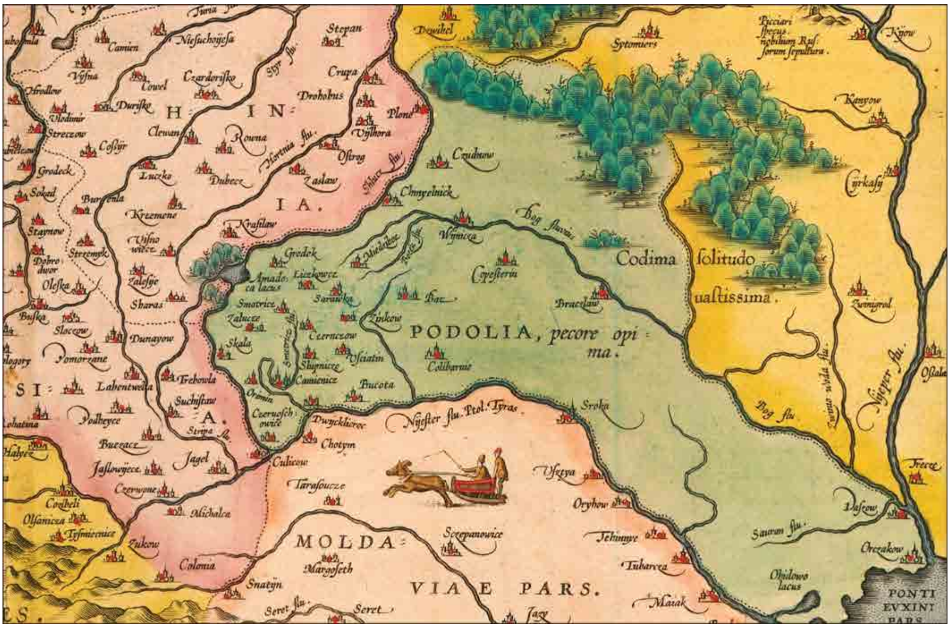

Мал. 3. Фрагмент карти Польщі В. Ґродецького (1570)

рико-географічні землі, а не тільки як конкретні адміністративно-територіальні утворення. Однак зазначимо, що в тодішній картографії здебільшого не звертали увагу на правильність просторового розміщення назв держав чи їх адміністративних одиниць. Це було обумовлено як нестабільністю державних кордонів і територіального устрою, так і розвитком картографічного способу передачі інформації.

На основі своєї карти Європи Ґ. Меркатор готував пізніше для майбутнього атласу, з відповідними доповненнями та уточненнями, численні карти окремих регіонів. До першого атласу світу видатного картографа увійшли дві карти із зображенням території України, які в хронологічній послідовності розглянемо нижче.

Територіальне розмежування на українських землях подано на карті Польщі польського картографа Вацлава Ґродецького (бл. 1535-1591) в атласах Абрагама Ортелія (1527-1598). Оригінальну карту В. Ґродецького було видано у 1562 р. в масштабі близько 1:1 680 000, вона містила лише частково позначення меж державних та інших територіальних утворень (на українських землях подано лише західну межу Руського воєводства). До цієї карти у першому виданні «Theatrum …» 1570 р. А. Ортелій, як завжди, вніс низку виправлень і доповнень, включно з нанесенням політико-адміністративних меж (не без використання карт Б. Ваповського та Ґ. Меркатора), та видав її у дещо зменшеному масштабі – приблизно 1:2 500 000[15] (мал. 3).

[15] *Вавричин М.Г.* Україна на … – С. 44-47; *Kozica K.* Imago ... – S. 27; *Senieji* Lietuvos … – № 6.

Мал. 4. Фрагмент карти Польщі А. Поґрабки (1598)

В атласах А. Ортелія К. Козіца виділяє три варіанти карти Польщі В. Ґродецького[16].

Карту В. Ґродецького як основне картографічне джерело використав також польський лікар і картограф Андрій Поґрабка (бл. 1540 – бл. 1602) при створенні карти Європейської Сарматії («Partis Sarmatiae Evropeæ …») масштабу близько 1:1 900 000, яка вийшла у Венеції окремим виданням на двох аркушах у 1570 р. Цю карту довантажено населеними пунктами, річками, підписами назв річок. Проте зображення кордонів держав й адміністративних меж на оригінальній карті А. Поґрабки теж не було[17]. Серед доповнень і виправлень географічної ситуації на українських землях відзначимо появу на цій карті відомого вигину річки Смотрич («Smetricz flu.») біля сучасного міста Кам'янець-Подільського («Camienicz»; до 1795 р. – Кам'янець), уперше підписано річку Стрипа («Stripa fl.»), також уперше показано місто Тернопіль («Tarnopolia») тощо. З 1595 р. карта Польщі А. Поґрабки зі зміненою назвою та невеликими правками (з ортелієвської карти без змін перейшло політико-адміністративне розмежування території) замість карти В. Ґродецького входила до видань атласа А. Ортелія[18]. Загалом ортеліївський варіант карти Польщі А. Поґрабки з 1598 р. по 1645 р. виходив 15 разів[19] (мал. 4).

---

[16] *Kozica K.* Imago ... – S. 27.

[17] *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. – К., 1899. – Вып. 1. Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века.

[18] *Вавричин М.Г.* Україна на … – С. 102-103; *Kozica K.* Imago ... – S. 29; *Polonia.* Atlas map z XVI-XVIII wieku. – Warszawa, 2005. – 3 (Reprodukcje map i ich opisy).

[19] *Polonia.* Atlas map ... – 3.

Незмінним на всіх вищезазначених картах Польщі В. Ґродецького й А. Поґрабки в доопрацюванні А. Ортелія було відображення політичного й адміністративного устрою, підписів держав, державних утворень, адміністративних одиниць та історико-географічних земель[20]. На картах подаються одні й ті ж назви державних утворень і земель. На території власне Польщі подано назви «POLONIA MAIOR» («Велика Польща») і «POLONIA MINOR» («Мала Польща»). На території сучасних Литви та Білорусі розміщено підпис «MAGNUS DVCATUS LITVANIAE» («Велике князівство Литовське»). На українських землях вказано назви «RVSSIA» («Русь»), «VOLHINIA» («Волинь») та «PODOLIA» («Поділля»). Тобто розміщення підписів Польщі та Великого князівства Литовського не поширювалось на українські землі.

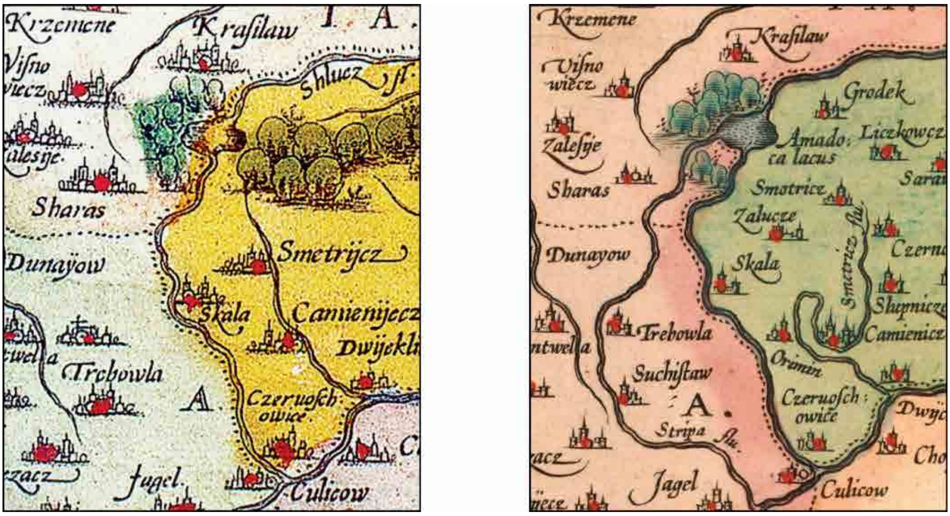
Ортеліївські карти В. Ґродецького публікувались, починаючи з 1570 року. Унаслідок Люблінської унії 1569 р., коли Корона Польська та Велике князівство Литовське об'єдналися в одну державу Річ Посполита, значна частина українських земель відійшла від Литви до Польського королівства (Волинське, Київське та Брацлавське воєводства)[21]. Зазначимо, що Литва довгий час не погоджувалась з включенням Підляського, Волинського, Брацлавського та Київського воєводств до складу Польщі. Адміністративний кордон між Великим князівством Литовським і Волинським воєводством Польщі офіційно був встановлений лише в 1638 р. З великими труднощами встановлювали адміністративний кордон між Київським і Мінським воєводствами[22].

На карті територію Брацлавського воєводства (без позначення меж) включено до складу Подільського воєводства, а Київське воєводство (теж без зазначення меж) залишено у складі Великого князівства Литовського. Белзьке воєводство, яке існувало вже довгий час, взагалі не виділено. Тобто автор (а це, очевидно, були правки А. Ортелія) вніс зміни на карті щодо переходу під юрисдикцію Польщі Волині та Брацлавщини, проте з незрозумілих причин Київщину залишив у складі Литви. На схід від Дніпра вузькою смугою до рамки карти показано територію Великого князівства Литовського. При компонуванні оригінальної карти В. Ґродецький виходив з конфігурації і територіальних меж Польщі до Люблінської унії, тому для показу території Польського королівства після 1569 року потрібно було розширити рамки карти

[20] *Вавричин М.Г.* Україна на … – С. 44-47, 102-103; *Senieji* Lietuvos … – № 6; *Kozica K.* Imago ... – S. 26-29; *Polonia.* Atlas map ... – 3; *Границы* Литвы. Тысячелетняя история. – Vilnius: Baltos lankos, 2010. – С. 40.

[21] Після Люблінської унії 1569 р. укр. землі у складі Польс. королівства поділялися на Руське, Волинське, Белзьке, Подільське, Брацлавське, Київське, а також Підляське воєводства. Берестейське воєводство було у складі Вел. кн. Литовського. Волинське і Брацлавське воєводства були створені у 1566 р. у складі Вел. кн. Литовського. У 1569 р. ці воєводства разом з Київським (створене 1471 р.) були передані до Польс. королівства.

[22] *Границы* Литвы ... – С. 22.

Мал. 5. Зображення державних кордонів й адміністративних меж на картах Польщі В. Ґродецького (а) і А.Поґрабки (б)

на схід. Схематичність картографічного зображення географічної ситуації (насамперед нерівномірне простягання окремих територій у напрямках «північ-південь» і «захід-схід», зображення русла Дніпра на території України майже прямою лінією з півночі на південь) та дуже узагальнене відтворення державних кордонів і адміністративних меж унеможливлюють докладний аналіз відображеного на карті адміністративно-територіального поділу. Зазначимо лише неправомірне зображення Подільського воєводства у межиріччі Дністра («Niester (Nijester) fl. (flu.)»; «Ptol[emaeus] Tyras») і Південного Бугу («Bog fluvius»; до XVIII ст. ріка мала українську назву «Бог») на півдні до Чорного моря (південніше річки Савранка пролягали володіння Османської імперії), а також занадто велике простягання на північ територій Руського та Волинського воєводств.

Слід зазначити, що для відображення державних кордонів і адміністративних меж використано один умовний лінійний знак – пунктирна лінія з крапок на карті В. Ґродецького і пунктирна лінія з маленьких трикутничків, які з першого погляду сприймаються як крапки, на карті А. Поґрабки (мал. 5). На ортеліївських картах, на відміну від карти В. Ґродецького 1562 р., умовне позначення кордонів і меж подано вздовж річок, що дозволяє уникнути можливих різних трактувань показаного розмежування. Однак у випадку проходження державного кордону по вершинам гір лінійний умовний знак, як і Б. Ваповського, не зображено.

Території політико-адміністративних одиниць, як правило, на більшості примірників видрукуваних карт розфарбовано вручну. Для посилення читаності розмежування вздовж лінійного знака у внутрішню сторону нанесено кольоровий кант (відповідно до фону території) кордону чи межі.

Упродовж 1570-1645 рр. перероблені карти Польщі В. Ґродецького виходили у світ з незмінним політико-адміністративним поділом. Це свідчило про те, що даному елементу змісту карти через різні обставини (часті політико-адміністративні зміни, низький рівень технологій створення карт, відсутність належних картографічних джерел) не приділяли достатньої уваги.

Наприкінці зазначимо, що карта В. Ґродецького, завдячуючи опублікованим її переробкам у десятках видань атласу «Theatrum Orbis» А. Ортелія, значно вплинула на розвиток у подальшому картографування Польщі. Вона також поглибила тогочасні картографічні уявлення про Річ Посполиту, включно з правобережними українськими землями. Загалом відомо багато переробок карти Польщі В. Ґродецького.

Окремі воєводства на західноукраїнських землях показано на карті Польщі масштабу близько 1:1 800 000 голландського видавця і картографа Ґерарда де Йоде (1509-1591) – конкурента А. Ортелія. Карта, мідну гравюру якої створив Ґ. де Йоде у 1576 р., друкувалася в його атласах «Speculum Orbis Terrarum» у 1578 і 1593 рр. Ще раніше, приблизно у 1573 р., Ґ. де Йоде видав карту Польщі цього ж масштабу з аналогічною назвою, проте на ній не були зображені межі воєводств. Грубою помилкою було розміщення на цій карті підпису «Поділля» (Podoliæ) північніше Волині. На карті, вміщеній у видрукуваному в Антверпені атласі 1593 р., межі воєводств відображені пунктирною лінією з крапок. Таким же умовним знаком позначено й державні кордони[23] (мал. 6). На карті, загалом невисокої якості географічної відповідності (до того ж, на сході відсутня значна територія, що відійшла від Великого князівства Литовського до Польського королівства), відображені Руське (Rvssia) та Волинське (Volhinia) воєводства. Привертає увагу простягання території Волинського воєводства до річки Дністер, що не відповідало дійсності.

До першого видання фундаментального атласу світу Ґ. Меркатора («Atlas sive cosmographicæ meditationes de fabrica mundi et fabricati figura»), видрукуваного вже після смерті автора у 1595 р. сином Румолдом, увійшли дві карти із частковим зображенням території України: «Lithvania» («Литва») у масштабі близько 1:3 000 000 і «Taurica Chersonesus» («Таврика Херсонеська») у масштабі приблизно 1:3 600 000.

На карті Литви на українських землях відображено політичний і адміністративний устрій території[24]. У складі Польського королівства показані Руське (Rvssia) (включно з Белзьким), Волинське (Volhinia) та Подільське (Podolia; включно з Брацлавським) воєводства з відповідним проходженням меж. Порівняно з ортеліївськими картами Польщі

---

[23] *Kozica K.* Imago ... – S. 161-163; *Вавричин М.Г.* Україна на … – С. 72-73.

[24] *Вавричин М.Г.* Україна на … – С. 110-111; *Senieji* Lietuvos … – № 9.

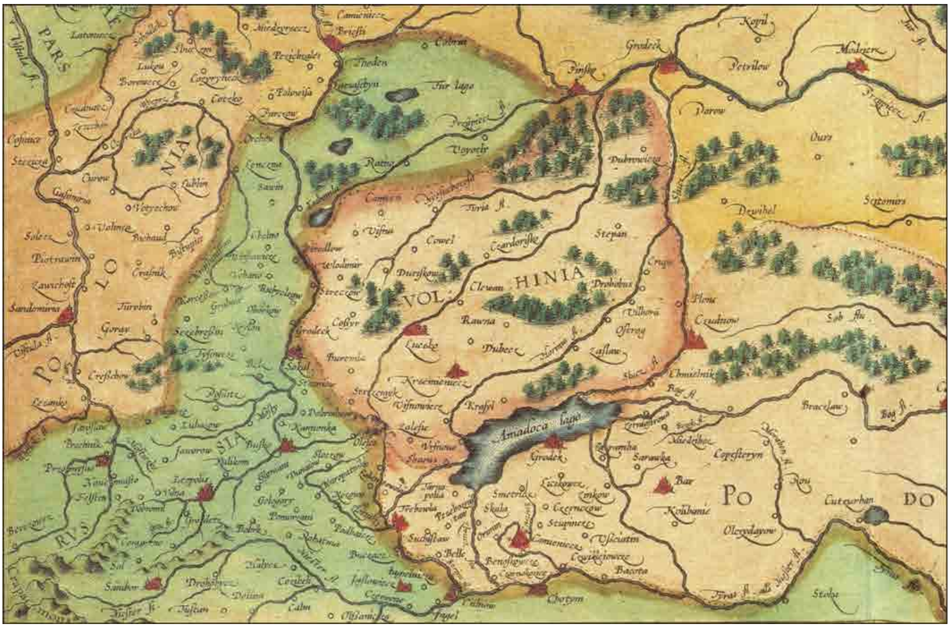

Мал. 6. Фрагмент карти Польщі Ґ. Де Йоде (1593)

уточнено пролягання адміністративної межі між Подільським і Руським воєводствами, яка зміщена на захід із річки Збруч (Zbrucz flu.) на річку Стрипа (Stripa fl.)[25]. Північніше та східніше зазначених воєводств простягається Велике князівство Литовське (Magnvs Dvcatvs Lithvaniae), яке на сході, на відміну від карти В. Ґродецького, межує з Московією (Moscoviae Pars). Цей кордон на карті проходить з півдня на північ по Дніпру і далі по річці Сож (Mereia fl.)[26]. Тобто, порівняно з вищерозглянутою картою Європи Ґ. Меркатора, внесено неправильні зміни щодо простягання Московського царства до Дніпра. Умовне позначення державного кордону та адміністративних меж, як і на карті В. Ґродецького,

[25] Карта Литви Ґ. Меркатора, яка порівняно з картою Польщі В. Ґродецького доповн. річками та гіпотетичними озерами і меншою мірою нас. пунктами, містить багато неточностей. Зображена на карті річка Стрипа з прит. є компіляцією різних окремих річок – Золота Липа, Коропець, Серет з відпов. неправильним зображ. нас. пунктів (Теребовля, Тернопіль тощо).

[26] Східніше Дніпра укр. землі на карті Литви Ґ. Меркатора показані з вел. спотвореннями та явними помилками. Північніше Києва кордон Вел. кн. Литовського з Дніпра зміщується на ліву притоку *Mereia fl.* Вона, як помилково показано на карті, впадає у Дніпро практично напроти впадіння Прип'яті, до того ж, і також помилково, – південніше нас. пункту Любеч («Lubiez»). Виходячи з того, що найбільшою лівою прит. північніше від впадіння ріки Десна у Дніпро є річка Сож, на якій розміщене місто Гомель («Homei»), її ідентифіковано нами саме як суч. річку Сож.

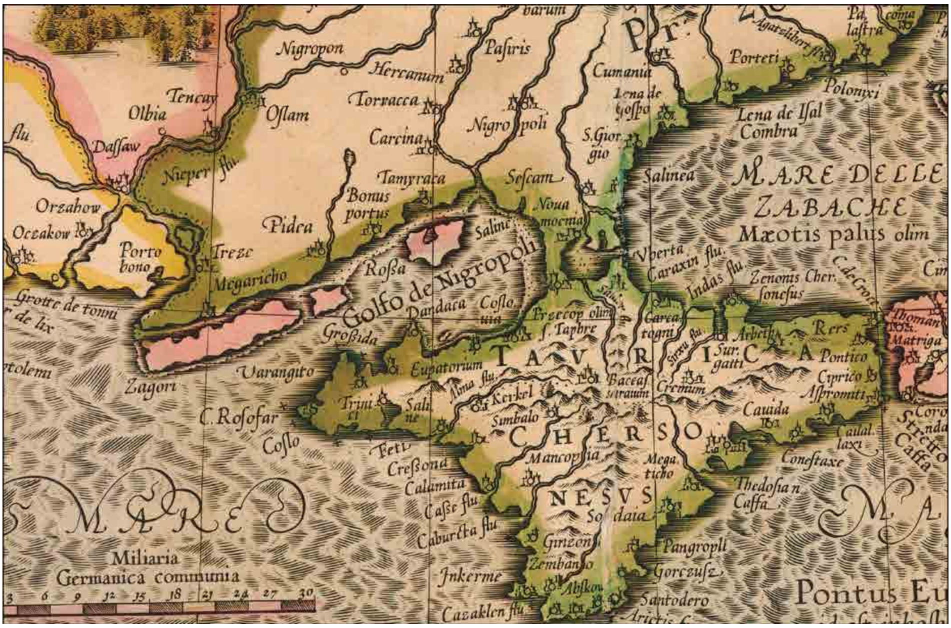

Мал. 7. Фрагмент карти Литви Ґ. Меркатора (1595)

однакове – пунктирна лінія з крапок, розфарбована пізніше вручну кольоровим кантом (мал. 7).

Карта Литви Ґ. Меркатора пізніше з доповненнями та змінами входила до всіх перевидань атласа, виданих спадкоємцями великого картографа. Як правило, Київське воєводство завжди зображували у складі Великого князівства Литовського, що можна трактувати як прояв несприйняття литовською елітою включення литовських територій до складу Польського королівства за Люблінською унією 1569 року. В амстердамському виданні «Atlas minor Gerardi Mercatoris a I. Hondio plurimis aeneis Tabulis ...» (1628 р.) на карті «Lithuania» у складі литовських земель, крім Київського воєводства, показані навіть Підляське та Волинське воєводства. До позитиву цієї карти слід віднести позначення уточненого східного кордону князівства (у дійсності – Польського королівства) на лівому березі Дніпра, до якого примикає Сіверське князівство («Dukatus Severiensis») та Перекопська Татарія («Crimea. Tartaria Perecopenfis»)[27]. Територія Чернігово-Сіверщини, приєднана до Польщі за Деулінським перемир’ям з Московським царством у 1618 р., ще не показана на карті на основній території. Адміністративно-територіальну одиницю «Сіверське князівство» було створено у 1619 р. після передачі цієї території до Польського королівства. Зазначимо, що назва нової провінції не була усталеною до 1635 р., найчастіше вживалась назва «Чернігівське князівство»[28].

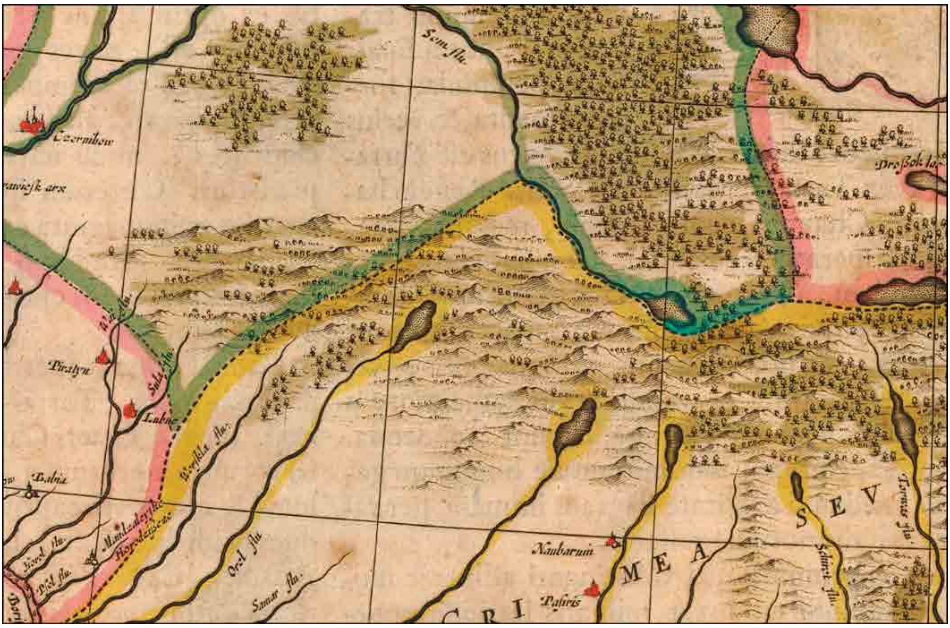
[27] *Границы* Литвы. … – С. 42.
[28] *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій ... – Ч. 1. – С. 224.

Мал. 8. Фрагмент карти Таврики Херсонеської Ґ. Меркатора (1595)

Іншим творінням Ґ. Меркатора із зображенням українських земель була карта Таврики Херсонеської, основним змістом якої був показ Кримського ханату. Останній на карті підписаний як «Крим або Перекопська Татарія» («Crimea seu Tartaria Przecopensis») і охоплює він територію від пониззя Дніпра до пониззя Дону включно з північною частиною Криму, що відповідало історичним реаліям. Розмежування держав передано умовним позначенням пунктирної лінії з короткими штрихами-трикутничками. Впадає у вічі спотворене зображення території Криму. Бахчисарай («Baccasſaratum») – столиця Кримського ханату розміщена далеко на півночі півострова, так само значно північніше протікає річка Альма («Alma flu.»). Відповідно і кордон між Кримським ханатом і володіннями Османської імперії проходить по Кримському півострову в північній частині, збільшуючи таким чином тут територію Османської імперії, яка фактично займала лише вузьку смугу вздовж південного берега Криму (включно з територією сучасного Севастополя) та острівець території навколо сучасної Керчі (мал. 8). Зображений штриховим знаком на карті цей кордон розфарбуванням суміжних територій не виділений (кордон проходить із заходу на схід по річці Альма і далі по хребту гір).

На заході до Кримського ханату на карті примикає територія Подільського воєводства («Podolia»), яка традиційно помилково показувалась на півдні до гирл Богу (Південного Бугу) та Дніпра, і Великого князівства Литовського («Lithuaniæ Pars»), хоча після 1569 р. це була вже територія Київського воєводства Польщі. Північніше показана частина території Московського царства («Russiæ pars») (тут можна дис-

Мал. 9. Фрагмент карти Таврики Херсонеської В.Я. Блау (1641)

кутувати, що малось на увазі – Руське князівство чи Російське князівство, оскільки написання назв «Русь» і «Росія» латинкою однакове), а також Татарії («Tartariæ pars»)[29]. Останні землі були приєднані до Московського царства ще після завоювання Казанського (1552 р.) і Астраханського (1556 р.) ханатів.

Доопрацьована карта Таврики Херсонеської Ґ. Меркатора згодом входила до численних видань атласу «Theatrum Orbis Terrarum» (або «Novus Atlas») голландського картографа Віллема Янсона Блау (1571-1638) та його спадкоємців, перше видання якого побачило світ у 1634-1635 рр. Особливістю карти «Tavrica Chersonesvs, Noſtra ætate Przecopsa, et Gazara dicitur» («Таврика Херсонеська, у наші часи звана Перекопською або Ґазарою») В.Я. Блау було те, що загалом при незмінності показу політичного та адміністративного розмежування території з одними й тими самими помилками та неточностями, на карті використано два умовних позначення кордонів. Кордон Кримського ханату, власне основної території картографування, позначений пунктирною лінією з дещо товстішими і довшими штрихами, ніж всі інші державні кордони й адміністративні межі[30] (мал. 9).

Таким чином, на картах Польщі В. Ґродецького та А. Поґрабки в ортеліївському опрацюванні та на картах Литви і Таврики Херсонеської Ґ. Меркатора, включно з їх численними наступними переробками,

[29] *Вавричин М.Г.* Україна на … – С. 124-125.
[30] *Там само*. – С. 174-177.

що видавались упродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст., уперше було вказано проходження державних кордонів і адміністративних меж на українських землях у складі різних держав. Аналіз зазначених дрібномасштабних карт, на яких нанесено інформацію про політико-адміністративне розмежування територій, показав, що цьому елементу змісту карт тоді не надавали належного значення. Очевидно, що через відсутність на час створення твору необхідної інформації про наявні держави та їх адміністративно-територіальний устрій, карти містили численні неточності як у проходженні кордонів і меж, так і у назвах політико-адміністративних одиниць. Загалом тодішні картографи дуже вільно підходили до відображення такої інформації. Актуалізацію політико-адміністративного розмежування територій при перевиданнях і доопрацюваннях карт не проводили, їх могли без змін видавати десятки років. Автори карт часто запозичували один в одного неперевірену інформацію про таке розмежування, що приводило до дублювання численних неточностей.

Також слід відзначити, що вищезазначені карти готувались здебільшого після Люблінської унії 1569 р., коли значна частина українських земель відійшла від Великого князівства Литовського до Польського королівства, але ці зміни не знайшли належного відображення на картах. Уже перші карти з відображенням державних кордонів й адміністративних меж демонструють приклади тенденційного показу політико-адміністративного устрою територій.

Хоча карти видавали тоді здебільшого на окремі держави чи їх регіони, проте достовірне зображення державних кордонів і адміністративних меж не відносилось до першочергових завдань при їх укладанні. Для позначення державних кордонів і адміністративних меж на них використовували однаковий умовний знак. Враховуючи дрібний масштаб створюваних карт, відсутність належних графічних матеріалів-першоджерел, тогочасний рівень техніки укладання, оформлення та видання карт, зображення політико-адміністративного розмежування територій було доволі схематичним. Тому такі твори не можуть бути використані як повноцінні картографічні джерела при укладанні карт історичної тематики.

References

Chekin, L.S. (1999). Kartografiya khristianskogo srednevekovia VIII-XIII vv.: teksty. per.. komment. M.: Izd. firma «Vostochnaya literatura».

Granitsy Litvy. Tysyacheletnyaya istoriya. (2010). Vilnius: Baltos lankos.

Niewodniczański, T. (red.) (2002). Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego: [Katalog wystawy]. Warszawa: Adencja Reklamowo-Wydawnicza Arkadiusz Grzegorczyk, 2002. T. 2.

Kordt, V. (1899). Materialy po istorii russkoy kartografii. Vyp. 1. Karty vsey Rossii i yuzhnykh eye oblastey do poloviny XVII veka.

Kozica, K. (2014). Wrocławski – przedwojenny – egzemplarz mapy Europy Gerarda Mercatora (1554). In *Dawne mapy jako żródła w badaniach geograficznych i historycznych (T. 18)*. Warszawa, S. 111-119. („Z Dziejów Kartografii").

Kryukov, V.G. (2009). Al-Xuvarizmi pro «Sarmatiyu – zemlyu burdzhaniv» ta susidni z neyu «krayiny`»: monografiya. Lugans`k: Vy`d-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka».

Peitkiewicz, S. (1980). Mapa Polski – „milionówka" Bernarda Wapowskiego (1526) In *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*. Warszawa, Seria C, z. 24. S. 37-62.

Polonia. Atlas map z XVI-XVIII wieku. (2005). Warszawa.

Rutkowski, H. (2008). Polska na wybranych mapach z pierwszej połowy XVI wieku. In *Dawna mapa żródlem wiedzy o świecie. (Z Dziejow Kartografii. T. XIV).* Warszawa: IHN PAN, S. 221-233.

Senieji Lietuvos žemėlapiai iš Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinių. (1999). Vilnius.

Vavry`chy`n, M.G. (2004). Ukrayina na starodavnix kartax. Kinecz` XV – persha polovy`na XVII st. Kyiv.

Vermeny`ch, Ya.V. (2009). Administraty`vno-tery`torial`ny`j ustrij Ukrayiny`: evolyuciya, suchasny`j stan, problemy` reformuvannya; u 2 ch. – Kyiv.

Sossa Rostyslav

The first maps of the Ukrainian territories with the political and administrative division

The author highlights the first maps of the Ukrainian territories as parts of different states with the political and administrative division marked. These maps were issued in 16th century.

The author also highlights how the state and administrative borders at the Ukrainian lands are shown on "The Southern Sarmatia" map by Polisk cartographer B.Vapovsky (1526) and on the wall map of the Europe by Dutch cartographer G. Mercator (1554). It is also some maps by M. Waldseemüller, S. Münster, D. Gastaldi, on which the names of some administrative parts are written, are mentioned.

A detailed analysis of the territorial delineation of Ukrainian lands on maps in the atlases A. Orteliya (maps of Poland V. Grodetsky and A. Pograbki), on maps of Lithuania and Tavrika of Chersonesos in atlases of G. Mercator, including their numerous subsequent editions. Many inaccuracies were detected both in the passage of borders and administrative boundaries, and in the names of administrative units in the Ukrainian territories. Attention is drawn to the ways in which borders and administrative boundaries are portrayed, their symbolic designations. To display the state boundaries and the voivodships, one common symbol was used - a line from points or from small triangles.

The author found out that the mapping of the political and administrative division of territories on maps in 16th century was not in the focus of the cartographers. The new editions of the maps and atlases did not include the up to date information about changes in this sphere, they could be issued without changes for decades. Maps publishers often copied inaccurate and unchecked information from each other. This led to multiplying the numerous mistakes and inaccuracies. Such works can not be used as cartographic sources for mapping historical themes.

Key words: *ancient maps, XVI century, Ukrainian lands, political and administrative division.*